

ЗУЗАНА ТОПОЛИЊСКА
(Варшава — Скопје)

ПАСИВОТ КАКО (СЕМАНТИЧКА И) ГРАМАТИЧКА КАТЕГОРИЈА (ВО МАКЕДОНСКИОТ И ПОЛСКИОТ ЈАЗИК)

Ауторка схвата пасивну дијатезу као демоцију агенса оформљеног како номинативна именичка синтагма. У центру њене пажње налазе се два типа конструкција: *помоћни глагол + глаголски придев* и *трпни* и таковане *се-конструкције*. Статус ових двају модела у разгледаним језицима је различит: у македонском као примарно средство пасивизације функционирају *се-конструкције*, док у полском на првом плану је перифрастични састав са трпним предивом. Разлог ове разлике — а то је у овом чланку први пут експлицитно констатирано — јесте чињеница да конструкције са трпним предивом нису способне да изразе актуелну садашњост.

Семантички костур на реченицата го сочинува предикатско-аргументската структура (ПАС), при што дел од предикатот како семантичка единица претставува информација за бројот и карактерот на аргументи какви што тој ги импликува.

Формалната структура на реченицата је одредуваат две граматички категории: падежот и дијатезата. Падежот ги граматикализира односите меѓу предикатскиот израз и аргументските изрази, додека дијатезата је граматикализира комуникативната хиерархија на семантичките компоненти на предикатско-аргументската структура и со тоа овозможува нејзино оптимално прилагодување кон контекстот и/или конституцијата.

Зависно од дијатетичната хиерархија еден ист предикат може различно да се оформува на површината на текстот. Разликите се од лексички или граматички (морфолошки, синтаксички) карактер. Сп.:

(1) *Јане на Маре и ја ѓозајмува книгата ~ Маре од Јане ја ѓозајмува книгата*: изменетата хиерархија на аргументите е сигнализирана само синтаксички;

(2) *Јане на Маре и ја ѓродава книгата ~ Маре од Јане ја кујува книгата*: изменетата хиерархија на аргументите е сигнализирана лексички и синтаксички;

(3) *Јане го загуби/загина клучоџ ~ Клучоџ (му) загина (на Јане):* изменетата хиерархија, а факултативно и бројот на површински остварените аргументи се сигнализирани (лексички и) синтаксички;

(4) *„Граниџ“ гради куќа ~ Куќаџа е градена од „Граниџ“ ~ Куќаџа се гради / е во изградба:* изменетата хиерархија и бројот на површински остварените аргументи се сигнализирани морфолошки и синтаксички;

(5) *Таа книга ја читааџ сџџе ~ Таа книга е читана од сџџе ~ Таа книга се чита лесно:* изменетата хиерархија и бројот на површински изразените аргументи се сигнализираат морфолошки и синтаксички, при што последната варијанта претставува врзана конструкција со задолжително присуство на прилошката определба;

(6) *Јане внимава/обрнува внимание на сообраќајниџ знаџи ~ Сообраќајниџ знаџи го џривлекувааџ вниманиџџо на Јане:* изменетата хиерархија на аргументите е сигнализирана лексички и синтаксички (со таканаречените перифрастички предикатски изрази);

(7) *Џедна сум ~ Ми се џџе:* изменетата хиерархија меѓу аргументот и предикатот е изразена со лексички, морфолошки и синтаксички средства.

Како што се гледа од примерите, дијатетичните парадигми на одделните предикати се оформуваат многу различно, што е последица на фактот дека тие зависат директно од појмовната содржина на конкретен предикат и, следствено, од можните контексти на негова употреба. Парадигмите претставуваат затворени и средени множества со природна семантичка хиерархија. На врвот на таа хиерархија се наоѓа таквата варијанта на соодветната ПАС чиј појдовен аргумент има за референт човек-вршител на дејство; ако предикатот не импликува таков аргумент, тогаш — според одредена хиерархија — се редат на пр. човек во друга улога (како на пр. кај предикатите на сетилна перцепција од типот 'види', 'чуе' и сл.), животно, природна сила, автомат, и други материјални и нематеријални објекти за кои станува збор; ако предикатот предвиѓа двајца персонални агенти, како кај 'купува/продава' или кај 'позајмува', тогаш постојат две рамноправни хиерархии, итн. Кај предикатите чини аргументи се само просторните и/или временските параметри парадигмите се сведени често на еден член, сп. *дува (џука, сега), врне (џука сега)*, но и: *врне (денеска, во Биџола)*, што веќе овозможува варирање: *Денеска врне во Биџола, Во Биџола денеска врне, Врне денеска во Биџола*, итн.

Така стигнавме до еден друг проблем кој бара коментар пред да поминеме директно на разгледување на пасивот. Имено, треба да се потсетиме дека покрај лексичките и морфосинтаксичките постојат и

други, секундарни средства со кои една ПАС може да се прилагоди кон соодветниот контекст на употреба. Се работи за линеаризацијата на самата ПАС и/или (во говорениот текст) за интонацијата, т. е. за местото на реченичната акцентска кулминација. Сп. (а) *Ана на ќеркичкаџа и ја куџи оваа убава книга / На ќеркичкаџа Ана и ја куџи оваа убава книга / Оваа убава книга Ана и ја куџи на ќеркичкаџа ...* или (б) *Ана на ќеркичкаџа и ја куџи оваа убава книга / Ана на ќеркичкаџа и ја куџи оваа убава книга / Ана на ќеркичкаџа и ја куџи оваа убава книга ...*

Не е лесно да се утврди од што зависи изборот на примарните или секундарни дијатетични решенија. Изборот му припаѓа на говорителот и има субјективен карактер. Единствено општо правило што би можело да се формулира гласи дека секундарните средства обично внесуваат во текстот поголема експресија. Сепак, се чини дека може да се ризикува и тврдење дека изборот на соодветниот член на дијатетичната парадигма е му припаѓа на говорителот и е обусловен обично само со широко сфатената конситуација, додека линеаризацијата и/или интонациската хиерархија се директно зависни од претходниот вербален контекст. Следствено, маркираните решенија од двата плана можат да се најдат во еден ист исказ, сп. *Длабоко ги доживував моите лекџири. Ме восхџиџи џогаџи една книга. Таа книга сум ја добила од Маре* (одговор на прашање 'како дојдов до таа книга') покрај *џаа книга ми ја џоклони Маре* (одговор на прашање 'кој ми ја поклони книгата'), и сл.

Пасивот е една од многуте секундарни дијатези. Тој како граматичка категорија е карактеристичен единствено за предикати кои импликуваат минимум два аргумента од кои еден се остварува во номинативниот, а друг во акузативниот падежен однос, т. е. за предикати чија основна површинска реализација се таканаречените транзитивни (преодни) глаголи. Од двете најраспространети дефиниции на пасивната дијатеза една кажува дека таа се состои во промоција на акузативниот (објектен) аргумент на позиција на појдовниот, номинативен (субјектен) аргумент, додека според втората од основно значење е промоција на номинативниот аргумент кој преминува на акузативната позиција. Моето натамошно излагање се темели врз првото сфаќање. Значи, со оглед на фактот дека сите маркирани членови на дијатетичната парадигма се дефинираат во однос на основната, немаркирана, „активна“ дијатеза, под **пасивна дијатеза** подразбирам ПАС во која на појдовната, субјектна позиција се наоѓа аргумент, кој во соодветната дијатетично немаркирана ПАС би заземал објектна позиција, односно — во синтаксички термини — под реченица со пасивна ди-

јатеза подразбирам реченица чиј предикативен израз на номинативна позиција делегира аргументски израз кој во реченица со активна дијатеза, конституирана од истиот предикат, би стоел во акузативен падежен однос.

Во овој текст ќе ги разгледам морфосинтаксичките средства способни за изразување на пасивната дијатеза во македонскиот и полскиот јазик, со посебен осврт на средствата наследени во таа функција од прасловенскиот јазик.

Според општоприфатената реконструкција во прасловенскиот јазик постоеле два партиципи со пасивна дијатеза, образувани соодветно од основите на презентот и на инфинитивот. Не постоеле финитни глаголки парадигми кои со морфолошки средства би ја изразувала таа дијатеза.

Во јазиците, кои тука ме интересираат, пасивниот партицип деривиран од основата на сегашно време со формантот *-тъ, -а, -о* не преставува веќе жива морфолошка категорија. Таа е сведена на по неколку лексеми кои функционираат како придавки, т. е. ја прекинале формалната, а често и семантичката врска со соодветните глаголки лексеми, сп. мак. *лаком, љубим, мним*, пол. *łakomy, rzekomy, wiadomy, (nie)widomy, znajomy*, и неколку други. Веќе во канонските кирилometодиевски текстови пасивниот партиципи од сегашна основа се појавува многу ретко (сп. Moszyński 1984: 273).

Стариот пасивен партицип од инфинитивна основа се држи добро и дури (како во македонски, сп. подолу) ја шири зоната на својата употреба. Тој се деривира со формантите *-тъ, -а, -о* и *-нъ, -а, -о*. Нема овде да се занимаваме со дистрибуција на тие форманти, која денеска на дел од словенската територија, меѓу другото во македонскиот јазик, се разликува од појдовната.

Судејќи по ситуацијата во најстарите црковнословенски споменици, пасивните партиципи се појавувале во текстови во перифрастични предикатски изрази со помошниот глагол **byti* и **byvati*, спорадично и во апсолутните конструкции како таканаречениот *dativus absolutus*; веројатно веќе на прасловенската почва започна и нивната адјективизација (сп. Moszyński 1984: 276).

Токму стариот пасивен партицип ќе биде тука во центарот на нашето внимание. Меѓутоа, ред е веднаш да се спомене дека веќе во најстарите старословенски текстови пасивната дијатеза можеле да ја изразуваат таканаречените медијални конструкции, т. е. конструкциите со повратната замена **se* (сп. Moszyński 1984: 274).

Ќе ја разгледаме сега редум ситуацијата во двата језика кои се директен предмет на нашиот интерес.

МАКЕДОНСКИ

Во современиот македонски стандарден јазик не постои ниту една конструкција, морфолошка или синтаксичка, која би била специјализирана исклучиво за изразување на пасивната дијатеза.

Стариот *н/и*-партицип, со право — со оглед на неговата синтаксичка дистрибуција — познат како глаголска придавка, веќе не заслужува на атрибут „пасивен“. Под балканското, пред сè ароманското влијание, со ширењето на *habere*-перфектот, тој почна да се деривира и од не-преодните глаголски основи, така што денеска ја имаме не само перифрастичната парадигма од типот *има чииан*, *има дојдено* со петрифицираната придавска форма од среден род еднина, туку и конгруентен тип *е дојден*, *-а*, *-о*, *-и* по модел *е чииан*, *-а*, *-о*, *-и* и сл.; сп. и во атрибутивна употреба синтагми како *шеиан човек*, *заминаи воз*, и сл. Во резултат на тие процеси стариот пасивен партицип станал дијатетички неутрален и, како што спомнав, го знаеме денеска едноставно како глаголска придавка. Нешто слично и од слични причини, под германско влијание, му се случило на пасивниот партицип во лужичкиот јазик.

Сепак, македонската глаголска придавка од преодните глаголи и натаму има способност да изразува пасивна дијатеза. Таа нејзина способност доаѓа до израз кога таа се појавува во предикативен израз во конструкции со помошните глаголи *е* и *би(ду)ва*, а исто така и во рамките на именската синтагма како модификатор на конститутивната именка.

Конструкциите од типот: *е*, *би(ду)ва* + Г(лаголска) П(придавка) варираат по однос на категориите ВИД, НАЧИН, ВРЕМЕ и СТАТУС. Овде ќе се ограничам на анализа на фактивните конструкции (т. е. оние со темпоралните форми за сегашност и за минато), бидејќи нефактивните се за наша проблематика ирелевантни. Се трудам речениците-примери да претставуваат комплетни пораки. Ако тие, земени во изолација, не звучат природно, предлагам модификувана реченица, прилагодена кон соодветниот контекст. Еве го комплетниот инвентар со ГП *граден*, *-а*, *-о*, *-и* и *изграден*, *-а*, *-о*, *-и*:

- (1) *Оваа црква е градена во 15 век.*
- (2) *Оваа црква е изградена во 15 век.*
- (3) *Оваа црква беше/била градена во 15 век.*
- (4) *Оваа црква беше/била изградена во 15 век.*
- (5) *?Црквиие обично би(ду)вааи/ би(ду)ваа/ би(ду)вале градени на убави места.*
- (6) *Црквиие обично ?би(ду)вааи/ *би(ду)ваа/ *би(ду)вале изградени на убави места.*

Блаже Конески (1986: 382) со право кажува: „Во нашиот јазик немаме посебни глаголски форми за пасивот, па затоа и немаме стварно противставување на два залога — актив и пасив. Разгледувањето на овие односи и не спаѓа, според тоа, во морфологијата, ами преминува исцело во доменот на синтаксата, бидејќи се работи за разлики во субјектно-предикатните врски што не се изразуваат преку различни морфолошки форми ами со особена постројка на реченицата.“ Со помош на гореприведената серија примери сакам да докажам дека ни на синтаксички план конструкциите од типот: *е (/би(ду)ва) + ГП* не можат тука да се толкуваат како регуларна перифрастична серија со одредена категоријална семантика.

Првите два примери го содржат глаголот *е* во сегашно време. Тие немаат акциона семантика, туку информираат за една особина на црквата за која станува збор. Ист тип семантичка структура носат речениците од типот *Оваа црква е висока* или *Оваа црква има убаво уложба*, и сл. Нашите две реченици, (1) и (2) се разликуваат по видот на глаголската придавка, но сепак при едно од двете можни толкувања на примерот (1) тие можат и да се сфатат како синонимни (сп. Тофоска 1995). Другото толкување би дошло до израз на пр. ако се пред нас рушевини на една недовршена црква, т. е. кога станува релевантна информацијата за недовршеноста на дејството, што ја носи неовршениот вид.

Друга лексичка семантика на лексемата претставена со глаголската придавка може да наложи и друго категоријално толкување на примери со шемата (1). Сп. реченица како *Оваа книга е многу љубима издавана* или *Оваа книга е секогаш објавувана од „Детска радост“*, и сл. Овде доаѓа до израз итеративното значење, потенцирано со квантификувачките определби *многу љубима*, или *секогаш*. Сп., исто така, на пр. *Оваа емисија е гледана насекаде* или *Оваа емисија е гледана од сите*, и сл.

Една работа останува неизменета и та е за нас најважна. Имено: **конструкциите од типот *е/би(ду)ва + ГП* по дефиниција не можат да изразуваат актуелно сегашно време, а тоа автоматски ги дисквалификува како членови на регуларна пасивна парадигма.**

Наредните два примера информираат за дејство лоцирано во минато (со ограда дека во адмиративната варијанта можат да изразуваат и иронија и недоверба) и навистина соодветно од

(3') *Х ја градеше/градел оваа црква во 15 век*

или

(4') *X ја изгради/изградил оваа црква во 15 век*
се разликуваат по дијатеза, при што видската разлика е како во парот (1)–(2).

Примерит (5) и (6) во денешната јазична пракса постојат само како теоретска можност. Тие имаат повторливост кодирана во самиот корен. Се работи за „вонвременска“ повторливост или за повторливост во минатото. Во (6) таа повторливост е во семантичка колизија со свршениот вид. Речениците од типот (5) можеме, според дијатеза, да им ги спротивставиме на

(5') *Луѓето обично градаат/ градеа/ граделе цркви на убави места.*

Фактот дека лексичкиот состав на нашата реченица не натера од еднина во (5) и (6) да поминеме на множина е без значење за нашиот проблем, за што сведочат на пр. речениците како *Оваа емисија е/ ?би(ду)ва/ ?би(ду)ваше/ ?би(ду)вала прикажувана на ситне програми ~ Ситне програми ја прикажуваат/ прикажуваа/ прикажувале оваа емисија*, и сл.

Основниот заклучок од овој краток преглед гласи дека во временската парадигма на конструкциите од типот *е* (*/би(ду)ва*) + *ГП* фали основна алка: актуелно сегашно време. Соочени сме со прашање како во македонскиот стандарден јазик се изразуваат актуелизираниите, синхронизирани со моментот на зборувањето семантички структури со пасивна дијатеза. Одговорот сам се наложува: се чини дека токму на ова „празно“ место влегуваат конструкциите од типот *Црквата се гради, Ручекој се гојви, Луѓето се бркаат од селата* итн., т. е. конструкциите конституирани од финитна глаголска форма, а со позицијата на акузативниот („објектен“) аргументски израз блокирана од таканаречената повратна замена *се*. Таквите конструкции во однос на оние со основна активна дијатеза, како *X ја гради црквата, X гојви ручек, X ги брка луѓето од селата* ги карактеризира токму промоцијата на акузативниот аргумент на појдовната, привилегирана номинативна позиција.

Се-конструкциите со пасивна дијатеза се деривираат, речиси, регуларно. Се разбира, и тука, како и во случај на конструкциите од типот *е* + *ГП*, можноста дадената конструкција да се употреби со темпоралното значење на актуелно сегашно време зависи директно од лексичкото значење на конститутивната глаголска лексема. Од придружните семантички и/или прагматички фактори, кои влијаат врз деривацијата на пасивните *се*-конструкции, од значење *е*, се чини, времетраењето на дејството, за кое станува збор: моменталните дејства автоматски повлекуваат итеративна интерпретација, сп. *се чука* (на вра-

џа), се клекнува (*џред олтџаротџ*), и сл. Сп. ги и таквите „вонвременски“ реченици како *Месотџ лесно се расиџува*, *Оваа книгаџа добро се чииџа* и сл. Важен е, се разбира, и контекстот и конситуацијата. Кога во библиотека ќе побараме некоја книга, веројатно како негативен одговор ќе слушнеме дека *Книгаџа е џозајмена* а не дека таа се чииџа, и сл. Секако, условите на конкуренција на моделот *е + ГП* од една страна и на пасивните *се*-конструкции во македонскиот јазик својата кариера ја должат на фактот дека се способни да изразуваат таканареченото актуелно сегашно време.

Се разбира, пасивните *се*-конструкции можат да стојат и во други времиња и начини, а исто така и во свршениот вид, меѓутоа секако најфреквентни се во текстовите токму со темпоралната карактеристика 'актуелна сегашност', што автоматски значи и 'индикатив' и 'несвршен вид'.

Се-конструкциите не претставуваат единствено средство за изразување на актуелна сегашност со пасивна дијатеза. Покрај *Кукаџа се гради* можеме да кажеме и *Кукаџа е во изградба*, покрај *Сџаџиџаџа се џечати* и *Сџаџиџаџа е во џечатџ*, и сл. Меѓутоа, другите модели претставуваат многу пократки деривациски серии во однос на *се*-конструкциите. Можеби не без влијание на ширењето на последните е и фактот дека „природните“ процеси со пасивна дијатеза се изразуваат најчесто со *се*-конструкциите кои во соодветните контексти се појавуваат во својата примарна „медијална“ функција, сп. *Снеготџ... / Сладоледотџ се џоџи*, *Желеџо се сџегнува*, сп. и *Се смрачува*, *Се разденува*, и сл.

Посебен коментар бара прашањето дали и како во синтаксичките модели со пасивна дијатеза може да се изрази деградираниот субјектен аргумент кој во соодветната активна конструкција стои во номинативен падежен однос. И кога е присутен, а тоа е доста ретко и зависи од семантичкиот контекст, тој е поместен во дијатетичната хиерархија на позицијата пониска од онаа што во конструкцијата со активна дијатеза ја зазема објектниот аргумент. Се работи за еден од секундарните (метафорични) локативни односи реализиран со предлошки показател *од (сџрана на...)*, кој го посочува неговиот референт како извор не дејството. Сп.

„Граниџ“_{номинатив} *го гради / изгради новоџо училиџџе*_{акузатив}
 > *Новоџо училиџџе*_{номинатив} *се гради / е изградено од „Граниџ“*
 локатив, и сл.

ЗАБЕЛЕШКА: Во рамките на антропоцентричната теорија на падежот, која ја застапувам, сите предлошки конструкции освен оние со *со* и *без* на ниво на реченицата и сите предлошки конструкции

освен оние со „граматичките“ *на* и *од* на ниво на именската синтагма, се толкуваат како локативни.

Постои и една кратка серија *се*-конструкции со „жива“ локалитичка семантика во изразување на вршителот на дејството, сп. на пр. *Ана се лекува кај докторот X*, и сл.

Посебан проблем претставува употребата на глаголската придавка во атрибуциска служба, како модификатор на конститутивниот член на именската синтагма. Предмет на нашиот интерес е пред се ГП од преодните глаголи, т. е. ГП со пасивна дијатеза.

Адјективизација на ГП во македонскиот стандарден јазик постапува бавно. Во својата модификаторска функција таа најчесто се задржува на ниво на релативната реченица или на апозитивна реченична трансформа. Така на пр. поскоро ќе се каже *Книгата којашто е многу читана станува извор на бројни асоцијации* отколку ... *многучитаната книга* ..., поскоро: *Станувајќи ја, кријкувана од сите, љубеа љадна во заборав* отколку ... *кријкуваната станува од сите* ..., и сл. Редоследот *... *кријкуваната од сите станува* ... *a priori* се отфрла (пошироко за тоа сп. Тополињска 1987).

Во дијалектните текстови, каде што потполно адјективизираните ГП претставуваат реткост, покрај вообичаените конгруентни апозиции можат да се сретнат апсолутни конструкции од типот: ... *во глумното имаше еден сирежсер, фрлома завиена* ..., *Свеквата, љубена шамијата до носо и рацете од една во друга љкнајќи во љазувајќи, и мајчи* (примерите, во упростена транскрипција цитирани по Тополињска 1997, се презимени од Шклифов 1979). Во стандардниот текст на таквите конструкции им одговараат трансформите со *со*: ... *со шамијата љубена до носот* ..., ... *со рацете љкнајќи во љазувајќи* ..., и сл. И во двете варијанти, со и без *со*, привлекува внимание линеаризацијата: со ГП во постпозиција во однос на модификуваната именка.

Привлекува внимание и фактот дека релативно висока фреквенција имаат апозиции со ГП од непреодни глаголи, сп. *Јане, заспан до враќа, го љубеше нивниот разговор, Ана, седнала до љрозорецот, нешто читаше*, и сл. Тие си ја чуваат во оваа употреба својата природна активна дијатеза и пополнуваат празнина настаната со забубата на првобитните активни ГП со суф. *-*qtjъ*.

Целиот проблем на постепенa адјективизација на ГП во современиот македонски јазик бара натамошни истражувања. Тој претставува една од дистинктивните карактеристики на македонската синтакса врз словенски фон.

ПОЛСКИ

Полските состојби ќе ги опишувам во конфронтација со македонските, селективно, инсистирајќи главно на разликите меѓу двата јазика.

Како прво, треба да се потсетиме дека полскиот *-n/-t-* партицип ја пази својата пасивна дијатетична ориентација, така што во полскиот глаголки систем постои средство специјализирано за изразување на пасивната дијатеза. Маргинални отстапувања од тоа правило се должат на индивидуална семантичка деривација кај поединечни лексеми, како на пр. во реченицата *On jest przegrany* 'тој е губитник', каде што квалификацијата *przegrany* (*-n/-t-* партицип од глаголот *przegrać* 'загуби (натпревар, игра)' се однесува не на загубеното, туку на оној, кој загубил. Сп. ги, исто така, „медиалните“ партиципи од типот *przemęczony* 'исцрпен', т. е. 'ten, kto się przemęczył', или *przejedzony* 'премногу најаден', т. е. 'ten, kto się przejadł', и сл.

Конструкцијата од типот *być/ zostać/ bywać* + *-n/ -t-* партицип, слично како и во македонски, има синтаксички карактер. Меѓутоа, од општиот збир конструкции може да се издвои еден состав кој создава релативно регуларна перифрастична дијатетична парадигма. Покрај тоа, треба да се одбележат цела низа други разлики. А еве ги илустративните примери:

(1) ? *Ten kościół jest budowany/ wznoszony w 15 wieku*, но без ограда на пр. *Ten tekst jest pisany cyrylicą, Ta audycja jest powszechnie oglądana...*

(2) ? *Ten kościół jest zbudowany/ wzniesiony w 15 wieku*, но без ограда на пр. *Ten tekst jest napisany cyrylicą*, и неприфатливо: **Ta audycja jest (powszechnie) obejrzana...*

(3) **Ten kościół zostaje budowany/ wznoszony...*, **Ten tekst zostaje pisany...*

(4) ? *Ten kościół zostaje zbudowany/ wzniesiony w 15 wieku dla uczczenia...* и без ограда во соодветен контекст, на пр. *Wtedy właśnie zostaje zbudowany/ wzniesiony ten kościół...*, *Wtedy właśnie zostaje napisany ten tekst...*

(5) *Ten kościół był budowany/ wznoszony w 15 wieku, ten tekst był pisany cyrylicą...*

(6) **Ten kościół zostaje budowany/ wznoszony...*, **Ten tekst zostaje pisany...*

(7) *Ten kościół był zbudowany/ wzniesiony w 15 wieku, ten tekst był napisany cyrylicą...*

(8) *Ten kościół został zbudowany/ wzniesiony w 15 wieku, Ten tekst został napisany cyrylicą...*

(9) *Kościóły zwykle bywają / bywały budowane / ?zbudowane na wzniesieniach...*

(10) *Kościóły zwykle (*zostawają) zostawały (*budowane) ?zbudowane na wzniesieniach...*

Се трудев полските примери да бидат по можност паралелни со македонските. Како еквивалент за македонско *гради/ изгради* внесов два полски глагола, *budować/ zbudować* и *wznosić/ wnieść*. Овој вториот е заправо еквивалент на македонско *ѿодигнува/ѿодигна*, меѓутоа зоната на употреба на полското *wznosić/wnieść* е нешто поширока и со него некои мои реченици звучат поприродно отколку со *budować/ zbudować*.

Втората лексичка разлика е многу посуштествена за нашата проблематика. Се работи за факат дека во полските перифрастични дијатетични конструкции обврзува конгруенција по вид. Имено, покрај *być*, а како негов видски парник од свршен вид, во серијата со *-n/-t*-партиципот се појавува глаголот *zostać*. Неговото примарно лексичко значење одговара на македонско *сѿане* и/или *осѿане*, меѓутоа секундарно тој се специјализирал токму како видски парник на *być* во пасивните конструкции. Како резултат, можеме денеска да зборуваме за постоење на една минимална дијатетична парадигма, која во нашиов случај би изгледала на следниот начин:

	АКТИВ	ПАСИВ
СЕГАШНОСТ	<i>buduje</i>	<i>jest budowany, -a, -e</i>
МИНАТО		
НЕСВРШЕН ВИД	<i>budował</i>	<i>był budowany, -a, -e</i>
СВРШЕН ВИД	<i>zbudował, -a, -e</i>	<i>został zbudowany, -a, -e</i>

Значи, во горниот состав се нашле само конститутивните предикатски изрази од нашите илустративни реченици (1), (5) и (8), а и тие реченични типови бараат извесни коментари.

Речениците од типот (1), т. е. од типот *jest + несвршениот ѿ -n/-t-партицип*, за разлика од нивните македонски еквиваленти, способни се во многу контексти да изразуваат актуелна сегашност. Реченицата *?Ten kościół jest budowany w 15 wieku* е под прашалник не поради пасивниот предикатски израз како таков, туку поради контекстот — таа е толкувана како таканаречениот *praesens historicus*, кој во полскиот јазик со пасивна дијатеза е, речиси, неприфатлив. Прифатливоста на соодветната реченица во македонскиот јазик, меѓу другите фактори, веројатно се должи и на другата поставеност на ГП во системот како дел од

има-иерфектиои, а со тоа потенцијална неутрализација на видската разлика во корист на свршениот вид (сп. Тофоска 1995). Реченицата *Ten kościół jest budowany z funduszy gminy* е сосем прифатлива и изразува токму актуелна (иако не моментална) сегашност. Нашиот пример (1) е употребен за да се прикаже опишаната темпорална разлика меѓу македонската конструкција *e + ГП* во која глаголската придавка е од несвршен вид и соодветната полска конструкција. Инаку, повеќето полски конструкции од типот *jest + несвршен -n/-t-партицип* темпорално се двозначни: зависно од контекстот можат да бидат толкувани (а) како повторливи или вонвременски, или (б) како еднократни, синхронизирани со моментот на зборувањето, сп. (б) *Audycja jest w tej chwili emitowana na pierwszym kanale* ~ (а) *Audycja jest bez przerwy emitowana na wszystkich kanałach polskiej telewizji*, или: (б) *Tekst przemówienia jest w tej chwili przepisywany w naszej redakcji* ~ (а) *Tekst przemówienia jest masowo przepisywany i powielany*, и сл. Втората (б) реченица, во нешто понизок стилски регистар, може и да гласи: (б') *Tekst przemówienia przepisuje się (w tej chwili) w naszej redakcji* — како што се гледа од записот, полската *się*-конструкција не бара до себе посебни сигнали за да се сфати како актуелен презент. Меѓутоа, полските *się*-конструкции трпат многу други огради коишто им се непознати на нивните македонски формални еквиваленти (сп. подолу).

Коментар бараат и речениците од типот (2). Постои тука конфликт меѓу несвршениот аспект на помошниот глагол и свршениот на партиципот. Во таа ситуација единствена можна интерпретација е резултативната, состојбена, со партиципот потполно адјективизиран, со *praesens historicum* како единствена можна темпорална карактеристика на именски прирок. Реченици од тој тип немаат активни парници со иста категоријална карактеристика.

Конфликтот меѓу аспектот на помошниот глагол и на партиципот постои и кај речениците од типот (3) и (6). И едните и другите се граматички неприфатливи, што води кон заклучок дека во тој конфликт (а) од одлучувачко значење е видот на помошниот глагол, и (б) дека како маркиран член на видската опозиција се јавува свршениот вид.

Речениците од типот (4) пак носат темпорална карактеристика *praesens historicum*. Тие имаат изразито книжен карактер и припаѓаат кон висок стил на историска нарација.

Најпосле, речениците од типот (7) сугерираат дека објектот за којшто станува збор веќе не постои (на пр. црквата била градена, но не доградена — пред нас се нејзините рушевини), или постои во изменета форма (на пр. текстот бил пишуван со кирилица, но написот бил избришан и повторно напишан со латиница), и сл. Оваа особина ги

става разгледуваните реченици надвор од основната дијатетична парадигма.

Речениците од типот (9) и (10) претставуваат паралела со македонските реченици конституирани од *бива* + ГП, но сепак во полскиот текст тие реално се појавуваат, додека македонските говорители ги оценуваат како тешко прифатливи.

Процесот на адјективизација на *-n/-t*-партиципот на полска почва е многу понапреднат отклучу на македонската. На тој процес му се посветени низа монографии, сп. на пр. Bartnicka-Dąbkowska 1970. Се разбира, има огради и исклучоци мотивирани од лексичката семантика на односниот глагол, сепак, општо земено, старите пасивни партиципи слободно се употребуваат како модификатори во именската синтагма и без пречки се вградуваат во неа, по потреба заедно со импликуваните од нив аргументски изрази, сп. *Zbudowany przed wielkimi kościoł nadal zachwyca swoją architekturą, Porzucona na dywanie piłka nikoga już nie interesowała*, и сл.

Деградираниот аргумент со улога на *agens* и/или иницијатор на дејството во конструкциите со *-n/-t*-партиципот се изразуваат со предлошка именска синтагма со предлогот *przez* + именска синтагма во акузативен однос, сп. *Kościół został zbudowany przez znanego architekta, Kamień rzucony przez Janka rozbił okno na parterze*, и сл. Семантичката деривација е, *mutatis mutandis*, паралелна со македонската. Имено, *przez* + ИС, слично како и *od* + ИС, претставува примарно просторна определба, меѓутоа, додека *od* + ИС, како што спомнавме погоре, посочува извор на дејството, *przez* + ИС посочува причина на дејството и треба да се сфати како двостепена метафоризација: од просторна определба која посочува простор што се поминува (сп. мак. *преку*) преку објект-причина на дејството (сп. на пр. *Przez niego nie mogłam przyjść*, и сл.) до субјект-реализатор/иницијатор на дејството.

Слично како и во македонски, пасивната дијатеза е една од многуте функции на полските *się*-конструкции. Сп. на пр. *tekst już się zepisuje, Ten kościół się buduje już trzy lata*, и сл. Сепак, статусот на полските пасивни *się*-конструкции суштествено се разликува од статусот на нивните македонски формални еквиваленти, а нивната деривација е многу поограничена.

Првата и основна разлика се должи на фактот дека во полскиот систем семантичката и синтаксичката деривација на старите медијални **się*-конструкции оди по две линии: имаме — како и во македонски — „*się-obiectivum*“ коешто ја блокира позицијата на аргументскиот израз во акузативен падежен однос, но имаме и „*się-subiectivum*“ кое-

што ја блокира позицијата на аргументскиот израз во номинативен падежен однос. Во не многу честите случаи кога еден ист глагол може да ги конституира и двете конструкции тие претставуваат нешто слично на мини-дијатетична парадигма, сп. на пр.

А. *Buduje się szkoła* 'се гради (едно) училиште' — пасив
наспрема

Б. *Buduje się szkołę* 'некој (неопределен *agens* без површински показател) гради (едно) училиште' — актив
или:

А. *Umowa już się przepisuje* 'договорот веќе се препишува' — пасив
наспрема

Б. *Umowę już się przepisuje* 'некој (неопределен *agens* без површински показател) веќе го препишува договорот' — актив
или:

А. *Tutaj się szkolą policjanci* 'Тука се школуваат полицајците' — пасив
наспрема

Б. *Tutaj się szkoli policjantów* 'Тука некој (неопределен *agens* без површински показател) школува полицајци' — актив

и сл. Двата типа конструкции ги поврзува неможноста на површината на текстот да се оствари аргументски израз чиј референт има улога на *agens*, вршител на соодветното дејство, а ги разликува рангот на *patient*, трпитељ на дејството, во типот А. реализиран во номинативен, а во типот Б. во акузативен падежен однос.

Конструкциите од типот Б. слободно се деривираат, од сите, преодни и непреодни глаголи, до таа степен што имаме дури можност да ги деривираме од глаголог-*copula* и да кажеме на пр. *Jest się przecież człowiekiem* 'нели човек е човек', 'Сепак сме луѓе', и сл. Меѓутоа, конструкциите од типот А, пасивните, се релативно ретки, или, можеби попрецизно: релативно се ретки *się*-конструкциите коишто родените говорители на полскиот јазик ги сфаќаат како пасивни. Речениците како *Kapusta się gotuje* 'зелката се вари' или *Kartofle zupełnie się rozgotowały* 'компирот сосем се развари' Полјакот ги сфаќа како состојбено-резултативни, *mutatis mutandis* слично како речениците од типот *Książka leży na stole* 'книгата лежи на маса' или *Drzwi są otwarte* 'вратата е отворена'. Сето тоа е резултати на нечие дејствување: некој почна да ја вари зелката, некој ја стави книгата на маса, итн., меѓутоа во ситуациите на употреба на таквите констатации *agens*-от или автоматски се подразбира или е тотално ирелевантен, па

нема потреба да се спомнува. Кон таквото разбирање сигурно придонесува и фактот дека само во женската *a*-деklinација и во deklinација на називи на лица од машки род номинативната и акузативната форма *ex definitione* се разликуваат, така што речениците како *Mieszkanie się sprząta*, *Obiad się gotuje* и сл. имаат двојна интерпретација: 'станот се чисти' и '(некој? го чисти станот', 'ручекот се вари' и '(некој) вари ручек', и сл. Разликата може евентуално да се изрази со линеаризацијата, односно — во множина — со присуство или отсуство на конгруенција по број (*Gotuje się kartofle ~ Kartofle się gotują...*), но во принцип таа разлика се чита само од контекстот.

Покрај веќе разгледаните има во полски, како и во македонски, и други кратки серии конструкции со пасивна дијатеза коишто се лоцираат на пограничието меѓу лексиката и граматиката. Тука спаѓа хабитуалната серија од типот *Czeszę się u pana Zenona* (сп. Topolińska 1984), единствената полска *się*-серија која овозможува површинска реализација на *agens*-от. Сп. исто така, со несвршен вид, *Książka jest w czytaniu*, *Szpital jest w budowie*, и сл., или пак со *perfectiva*: *Ten typ aparatów wyszedł już z użycia*, или: *Obraz uległ zniszczeniu*, и сл.

Сумирајќи ги сличностите и разликите меѓу двата јазика треба да се каже дека и покрај практично формално идентичен инвентар конструкции способни да изразуваат пасивна дијатеза разликите меѓу македонскиот и полскиот се прилично длабоки. Тргувајќи од хипотетичните прасловенски и/или од познатите старословенски состојби констатираме дека денешната полска ситуација помалку од нив се оддалечила отколку македонската. Ова се должи, чинам, на општата реструктуриација на македонскиот глаголски систем и, како резултат на таа реструктуриација, на изместената системска положба на македонската глаголска придавка. Значи, соочени сме со уште еден, иако индиректен, балканизам.

Скицираната ситуација дозволува, чинам, една поширока рефлексија. Природно е, кога е кое било дејство во тек, дека од протагонистите на тоа дејство внимание привлекува пред се вршителот и целата ситуација ја согледуваме од негова перспектива. Затоа природно е при немаркираниот тек на нарација која се однесува на некое конкретно актуелно дејство како појдовен аргумент. Од друга страна, пасивната дијатеза ја користиме најчесто кога во центарот на нашето внимание е резултат на дејството, што значи дека самото дејство, или барем неговиот почеток спаѓа веќе во минато, а вршителот е нерелевантен или поместен на втор план. Оваа разлика во перцепција на ситуацијата, која не тера соодветно да се послужиме со активната или со пасивната дијатеза, ги засегнува две од таканаречените глаголски

категории: времето и видот. Поконкретно: пасивната дијатеза (1) ретко служи за изразување на актуелна сегашност и прибегнува тогаш кон посебни средства на изразот; (2) почесто се поврзува со свршениот отколку со несвршениот вид, а (3) кога се поврзува со несвршениот вид, најчесто изразува повторливи или панхронични дејства. Ситуацијата во двата јазика со кои се занимаваме тука ја илустрира токму таа темпорално-аспектуална асиметрија. Се наложува паралела меѓу пасивот и перфектот. Пасивот, како што видовме, најчесто има двојна темпорална референца и изразена резултативна обоеност, а тоа се, како што знаеме, дефинициони особини на перфектот. Во тој контекст вреди да се потсетиме (а) дека *-н/-ѝ*-партицип е деривиран од перфективна основа и само вторично во разгледуваните јазици ги има преземено и функциите на *-м*-партицип, како и (б) дека индоевропскиот перфект и индоевропскиот пасив имаат исто потекло (сп. Kuryłowicz 1964: 58–64).

Што се однесува до други заклучоци на славистички плани, би можеле да кажеме дека главната разлика меѓу полскиот како западно словенски јазик од една страна и македонскиот како јужнословенски јазик од другата се темели врз различен развиток на „медијалните“ **se*-конструкции. (Не ми се познати доволно фактите од другите јазици за да би можела да судам дали се работи за разлика меѓу словенскиот запад (север?) и југ.) Доста интересна на тој план е и разликата во степенот на адјективизација на стариот *-н/-ѝ*-партицип и неговата способност да функционира како модификатор во именската синтагма. Тој процес е многу напреднат, практично завршен, во полски, додека во двата јужни јазици трпи многу ограничувања, во македонскиот повеќе отколку во српскиот. Се чини дека овде постои и корелација во однос на релативната старост на стандардизацијата.

И најпосле, што се однесува до нашата, словенска, граматичка традиција: изгледа дека таа многу е оптоварена со ситуацијата во класичните јазици, старогрчкиот и латинскиот, коишто дијатетичните разлики ги изразуваат со морфолошки средства.

*
*   *
*

Веќе откако је напишав оваа статија во еден разговор за пасивот Милка Ивиќ ми обрна внимание на серија многу интересни статии од Ксенија Милошевиќ посветени на пасивот во српскиот јазик (Милошевиќ 1971, 1973, 1974). Тие на интересен начин ја пополнуваат и ја поддржуваат овде претставената слика, па си дозволувам на кратко да

ги претставам заклучоците на Милошевиќ директно релевантни за мојата проблематика.

Пред се, спрема српската граматичка традиција (како што проверив, терминологијата со која се служи Милошевиќ е присутна и кај другите српски автори) моделот *сам/ је хваљен, -а...* се толкува како перфект, т. е. согласно со појдовната темпорална вредност на *н/и̑*-партицип. Таквата појдовна точка на функционална анализа на соодветните конструкции, отсутна во македонската и во полската традиција, автоматски сугерира отсуство на акциона сегашна семантика и го усмерува натамошното истражување.

Како второ, Милошевиќ, трудејќи се да утврди кои глаголски лексеми се појавуваат во моделот *је хваљен* со сегашна референца се служи со терминот „алимитативни (атерминативни) глаголи“, кои — спрема нејзина интерпретација и егземплификација — би можеле да се опишат како ателични. Нивната „сегашна“ референца секогаш содржи нијанса на повторливост или хабитуалност, а никогаш не е конкретно актуализирана, сп. на пр. мак. *Тој е хвален, ценет̑, баран*, и сл.

Најпосле, вреди и да се спомене и разликата во толкувањето на терминот „адјективизација“. Имено, за Милошевиќ, која се труди да издвои конструкции со *н/и̑*-партицип како показател на пасивна дијатеза од оние каде што тој е „само“ именски дел од прирокот, адјективизацијата им је припишува на оној втор тип конструкции, т. е. ја интерпретира на семантички план, пред се како отсуство на акциона семантика. Од друга страна, јас во мојот текст, согласно со полската традиција, адјективизација ја сфаќам како синтаксички процес — воведување на *н/и̑*-партиципот во основната именска низа како модификатор на конститутивниот член на именската синтагма.

Општо земено, српската ситуација опишувана од Милошевиќ се доближува до македонската и прилично се разликува од полската.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

- Bartnicka-Dąbkowska B., *Adiektywizacja imiesłowów w języku polskim*, Warszawa 1970.
- Конески Б., *Граматика на македонскиот литературен јазик*, „Култура“, Скопје 1986.
- Kuryłowicz J., *The Inflectional Categories of Indo-European*, Heidelberg 1964.
- Laskowski R., *Kategorie morfologiczne języka polskiego — charakterystyka funkcjonalna* [во] *Gramatyka współczesnego języka polskiego, Morfologia I*, Warszawa 1999, 151–224.

- Милошевић К., Један случај асиметрије између израза и садржине у граматичком систему савременог српскохрватског језика, *Радови АНУ БиХ* 41, Одјелјење друштвених наука, књ. 14, Сарајево 1971.
- Милошевић К., Темпорално значење и синтаксичка вриједност конструкција *Cop* (*praes.*, *perf.*) + *part. pass.* у српскохрватском језику, *ЈФ* 30/1–2, Београд 1973.
- Милошевић К., Улога имперфективног вида и неких других елемената глаголског значења у семантичком конституисању и интерпретацији једног типа предиката: *ЗбФЛ* 17/1, Нови Сад 1974.
- Moszyński L., Wstęp do filologii słowiańskiej, PWN, Warszawa 1984.
- Rokoszowa J., Uwagi o kategorii strony [во] *Studia Gramatyczne* III, Wrocław 1980, 97–127.
- Тофоска С., За семантиката на *има*-перфектот во македонскиот јазик во зависност од глаголскиот вид, *Славистични студии* 6–7, Скопје 1995, 104–111.
- Topolińska Z., O konstrukcjach typu *czeszę się u pana Zenona*, *Acta Baltoslavica* XVI, Wrocław 1984, 279–286.
- Тополињска З., Од механизмите на кондензација во рамките на именската синтагма, *СЛПЈ* 5, Скопје 1987, 233–240.

S u m m a r y

Zuzana Topolinjska

PASSIVE AS A (SEMANTIC AND A) GRAMMATIC CATEGORY (IN MACEDONIAN AND IN POLISH)

Of the two best known definitions of the passive diathesis: promotion of the patients or demotion of the agents, the author favors the first one.

The paper presents means of expressing passive diathesis in Macedonian and in Polish. Both parallels and differences between the two languages are discussed. In the focus of the discussion are the two central patterns: (1) *an auxiliary verb + the old participium praeteriti passivi*, and (2) the so-called **se-constructions*. They are present both in Macedonian and in Polish, but their respective status in the two languages is different.